

Dietrich Bonhoeffer (1906 -1945)

Het lied dat ons nieuw maakt

Zingt de Here een nieuw lied

Psalm 98: 1a

Z'ingt de Here een nieuw lied'. Nieuw is dat lied, dat de mensen nieuw maakt, dat uit duisternis, zorgen en angst nieuwe hoop, nieuw geloof, nieuw vertrouwen doet ontspringen. Nieuw is het lied, dat door God zelf, die 'zich lofzangen bereidt midden in de nacht', tot nieuw leven wordt gewekt, al is het misschien oeroud. De lofzang in de nacht van ons leven, van ons lijden en onze vrees, in de nacht van onze dood – dat is het nieuwe lied.

Het lied dat de lichtzinnigen tot inkeer roept, de thuislozen thuisbrengt, de verstokten doet wenen en de wenenden vreugde schenkt, het lied dat de zuigeling in de doop tot God roept, jonge mannen en vrouwen tot de belijdenis van het geloof, echtgenoten tot gehoorzaamheid en trouw, het lied dat aan het sterfbed en het open graf de hoop van de opstanding verkondigt – dat is het nieuwe lied van Christus, de Heer en Verlosser.

'Zingt de Here een nieuw lied' – en toch zijn al onze liederen maar een zwakke afstraling van het lied, dat de eeuwigheid zingt voor de troon van Jezus Christus. de christelijke hoop van alle tijden heeft zich de eeuwigheid niet anders kunnen voorstellen dan vervuld van een zee van klank en gezang. Beelden zijn beelden – en toch hebben zij hun eigen recht. Waarom zouden wij ons niet hier al verheugen op het nieuwe lied, dat ons omhoog draagt wanneer wij onze ogen sluiten, het zuiverste en zoetste, het hardste en geweldigste van alle liederen?

'Zingt de Here een nieuw lied' – ja, Heer, wij komen met een lied op de lippen, laat uw lied onze sterkte zijn, wanneer ons lied verstomt. Doe ons boven sterfbed het lied, dat geen sterveling horen kan, luid opklinken: lesu iva, Jezus help!

Inhoud

Meditatie 145
Dietrich Bonhoeffer

**Ds. J.H. Stark,
een leerling van Kohlbrugge
in Amerika (V)** 146
T. van Es, Alblasserdam

Oud en der dagen zat 147
Drs. Marijke Aalders, Bussum

De traditie van de 'halven' 149
Dr. Bart Jan Spruyt, Gouda

Na de verkiezingen 151
Dr. H.Klink, Hoornaar

Een woord van Blaise Pascal (1623-1662)

Er zijn twee gevaarlijke uitersten: het verstand uitsluiten en alleen uitgaan van het verstand

Ds. J.H. Stark, een leerling van Kohlbrugge in Amerika (V)

Artikel van Franz Spemann

In 1907 werd in *Der Wächter* een artikel van Franz Spemann opgenomen. Deze Spemann noemde zich in zijn boek *Theologische Bekenntnisse* 'een oude leerling van Kohlbrugge'. In dit boek geeft Spemann een mooi getuigenis aangaande Kohlbrugge, als hij opmerkt: "De verborgenheid van Kohlbrugge in de protestantse theologie van de 19^e eeuw behoort tot de geheimen van het kruis. Hij was een onvergelijklijk prediker van het kruis, en zijn geschriften zijn het geestelijk diepste, wat ik naast Paulus ken. Ik kan alleen Luther naast hem stellen, met wie hij zich zeer bezig gehouden heeft, want hij is zo in Luther gedrenkt, als bijna geen ander, en toch onderscheidt hij zich van Luther. Sinds 24 jaar ben ik met zijn leerlingen vertrouwd en begeef mij in zijn geschriften, die een tuin Gods zijn, in en uit. Iedereen, die met Kohlbrugge vertrouwd is, heeft steeds weer en op steeds diepere wijze de ervaring van de waarheid van zijn verkondiging, en alleen al de wijze, waarop wij met hem bekend worden, en waarop wij steeds weer naar hem geleid worden, dat alles draagt ontwijfelbaar de wijze van goddelijke leiding in zich, namelijk het geheel onverklaarbare en het almachtige van de Heilige Geest, Die door alle weerstanden heen breekt en Zich niet houdt, aan hetgeen mensen zeggen."¹

Karakteristiek voor Kohlbrugges opvatting vindt Spemann dat voor hem 'de Bijbel waarheid is.' Hij zegt van Kohlbrugge: "Hij is geheel apart, hij is geen Adolph Monod, maar ook zijn woord is geheiligd door de tranen, ook bij hem vindt men het verheven pathos, waarmee de zwaarmoedige ziel van de Fransman de zonden strafte. Hij is geen Spurgeon, maar in zijn Lijdenspreken is een diepte van overdenking, een doorbrekende kracht van het Woord, die door de geniale Brit niet wordt overtroffen. Hij is geen Zinzendorf, maar ook hij zet zijn harp in tot innige gezangen, tot melodieën van liefde voor Jezus, die de protestantse graaf in gemeenschap met de oude katholieke mystieken zingt. Hij is geheel van eigen aard, alles gaat van boven naar beneden. Hij maakt u vertwijfeld, want hij ontnemt u alles, maar dan overdekt hij u met hemelse wijsheid en een zee van ontfermen. Hij is geheel oprecht, een gestaald man, men heeft de indruk, dat hij zo spreken moet, omdat de Geest hem drijft. Hij heeft diep geleden, elke geestelijke, sentimentele, esthetische vroomheid is uitgebrand, hij staat onder het kruis, daarom heeft hij troost als geen ander. Een onverbiddelijk tegenstander van Rome, in alles een echt kind van de Reformatie, ook in de voornaamheid en fijne geestigheid, die de Hugonoten kenschetste."

Spemann vond bij Kohlbrugge het diepste wezen van de Reformatie terug: de genade van God, de rechtvaardiging.' Spemann eindigt zijn artikel met: "Tot deze reformatorische figuren, die in hun diepte en grootte voor onze generatie veel te onbekend zijn, hoort ook de negentiende-eeuwer Kohlbrugge."²

Stark over Neo-Kohlbruggianen

In 1904 schreef Stark een artikel onder de kop *Neo-Kohlbruggianen*.³ Daarin stelt hij zich teweer tegen dr. A. Kuyper, die de leerlingen van Kohlbrugge met deze schimpnaam bekladde. Zij zouden de leer van Kohlbrugge bedorven hebben. Het zit Stark hoog dat Kuyper met name Böhl en Bula noemt, maar Stark voelt wel aan dat allen die deze twee voor echte leerlingen van Kohlbrugge houden, eveneens bedoeld zijn. Hij stelt, dat wanneer allen die slechts *in bepaalde opzichten* leerlingen van Kohlbrugge zijn, *Neo-Kohlbruggianen* genoemd moeten worden, Kuyper zelf daartoe ook is te rekenen, omdat hij veel van de waarheden van Kohlbrugge heeft! Maar zeker is dat hij Kohlbrugge niet verder heeft ontwikkeld! Men kan beter zeggen dat hij nog niet in de leer van Kohlbrugge is doorgedrongen. Kuypers beoordeling is niet goed, zijn typering veroorzaakt een tweespalt. Kuyper heeft Kohlbrugge niet begrepen!⁴ Het jaar daarop kwam Stark er nog eens op terug in een artikel *Leerverschillen in een "Kritiek op het Kohlbruggianisme"*.⁵ In dit artikel verdedigt Stark Kohlbrugge en zijn leer tegen een zekere prof. dr. Meier, een man vol kritiek op de leer van Kohlbrugge. Een bewijs dat Stark onvermoeid de zuivere leer wilde blijven dienen.

Stark aan Fr. Horn

Ds. Fr. Horn, predikant in Laar, vlak bij de grens van Nederland, begon in 1902 met de uitgave van het *Korrespondenz-Blatt der Freunde des Heidelberger Katechismus*. Naar aanleiding daarvan schreef Stark hem op 1 december 1902 een brief die ook in *Der Wächter* werd opgenomen.⁶ Sinds de oprichting daarvan waren er meteen over en weer contacten geweest en daarna drukte men geregeld iets uit elkaars blad af. In deze brief steekt Stark Horn een hart onder de riem, omdat Horn hem deelgenoot had gemaakt van tegenstand tegen zijn blad. Het is leerzaam en bemoeidigend wat Stark dan aan hem schrijft. "Dat u daar zoveel bestrijding hebt, kan weliswaar mijn medelijden oproepen – want ik weet heel goed, wat dat betekent en hoe dat voelt – maar ik geloof eigenlijk en ben daarvan overtuigd, dat u daarom te benijden bent.

Het is zeker een voorrecht en een genade van God, die u eens nog zeer hoog zult schatten. Zonder dit is het geheel onmogelijk, dat Gods Woord waarlijk helder, begrijpelijk en zeker zal worden. Alleen onder bestrijding komt men tot een onwankelbare vastheid en tot een rust, die niet stoïsch, maar heilig is. Men ontvangt dan de zekerheid, dat Gods Woord werkelijk hemel en aarde regeert, en dat de duurzaamheid van onze voorspoed, of van een voorbereiding, niet van mensen, maar van Hem afhangt. Het is waar: bij mensen, en in 't bijzonder bij de mensen in de kring van kerk en staat, vinden wij noch recht noch bescherming. Hoe vaak heb ik dat bitter moeten ondervinden, terwijl ik er voor mijzelf toch alle recht en reden toe had. Echter om die reden is men niet weerloos. Men wordt het best beschut, wanneer men rustig zijn plichten doet in zijn beroep en zich tegen de vijanden in het geheel niet zoekt te beschutten en te weren. Wij hebben hier juist te weinig vijanden. Al onze vijanden en tegenstanders zijn bang voor ons geworden. Enige jaren geleden hoorden wij dag en nacht het geblaf van de honden. Nu is het zo stil rondom ons heen, als 's mid-dags in een grote woestijn. Daar dutten wij bij in.

– Wees daarom niet ondankbaar. Hoe men ook uw arbeid voor het *Korrespondenz-Blatt* moge bekritisieren en beoordelen, laat u niet in de war brengen. Wanneer u het zo, zoals de laatste nummers waren, regelmatig, maandelijks of per veertien dagen kunt laten verschijnen, dan zult u een goed werk doen van onschatbare waarde voor de verstrooide gelovigen in Duitsland. – Heden zo te spreken is geen gering waagstuk. Men moet een hele wereld tegenspreken en zijn liefste verwanten daarmee ergeren. De juiste toon laat zich met de tijd vanzelf vinden en zo niet, dan zal dat,

wat u schrijft, ook in deze vorm kunnen leren en interesse wekken. Hetgeen *Der Wächter* brengt, is daarom zo natuurlijk, omdat het meestal, toen het geschreven werd, helemaal niet voor de druk bestemd was."

Stark besloot zijn brief met: "Het ga u goed en laat u spoedig weer van u horen."⁷ De behoefte aan briefwisseling over en weer was erg aanwezig, het sterkte hen in hun eenzaamheid en strijd. Tegelijk met deze brief zond Stark een foto van zichzelf mee, zodat Horn kon zien met wie hij van doen had.

T. van Es, Alblasserdam

Noten

- 1 Fr. Spemann, *Theologische Bekenntnisse*, Berlin 1929, S. 169-170.
- 2 *Der Wächter*, Jahrgang 13, 1907 nr.20.
- 3 *Der Wächter*, Jahrgang 10, 1904, nr.10.
- 4 Stark stond in dit artikel ook uitvoerig stil bij het betreurenswaardige conflict tussen dr. Böhl en ds. Bula
- 5 *Der Wächter*, Jahrgang 12, 1906, nr.6.
- 6 Karl Friedrich Horn (1875 - 1957), evangelisch theoloog, predikant te Laar Duitsland. Vriend van Karl Barth. Leermeester van A. de Quervain, predikant van de Niederl. ref. Gemeinde te Elberfeld van 1931-1938. In de strijd om de Bekennende Kirche viel hij helaas K. Barth niet bij, maar werd hij Nationaal-socialist. Zie R. Steiner, *Die Anfänge des Kirchenkampfes in der Synode Braunfels*, Köln 1979, S. 136; tevens de onuitgegeven scriptie van Th. J. S. Locher, *Kritische opmerkingen naar aanleiding van de brochure van Mw. E. Moltmann-Wendel getiteld: Theologie und Kirche bei Hermann Friedrich Kohlbrügge*, blz. 94.
- 7 *Korrespondenz-Blatt der Freunde des Heidelberger Katechismus*, Barmen 1909, Jahrgang 7, nr. 20, S. 158-159.

Oud en der dagen zat

Het levenseinde van de mens staat momenteel volop ter discussie. Het gaat hierbij vooral om de mensen bij wie op zeer hoge leeftijd enkel (hoe onplezierig ook) sprake is 'phpd' (pijntje hier en pijntje daar). Zij achten hun leven voltooid en lijden aan de zinloosheid van hun bestaan. Het is hun grootste wens om zelf op een waardige manier afscheid van het leven te kunnen nemen. In bij voorbeeld de *Vereniging van Vrijwillige Euthanasie* zoeken zij de oplossing voor hun levensprobleem.

Het is onjuist om licht met dit levensprobleem om te gaan. Reacties als: wat is een voltooid leven? en hoe weet je dat je leven voltooid is?, nemen het probleem niet voldoende ernstig. Het verlies van familie en vrien-

den leidt tot grote eenzaamheid; daarnaast is er de angst voor een tekortschietende zorg in de laatste fase; en de tijd is niet meer je vriend, maar je vijand geworden.

Ook een gelovige die zijn leven en het einde ervan in Gods hand weet, zal deze eenzaamheid en angst kennen. Vergeet God mij thuis te halen?, wordt dan de bange vraag en indringend het gebed om te mogen sterven. Pastoraal ligt hier een grote opdracht voor predikanten en andere zielzorgers. Maar niet alleen voor hen, ook voor ieder van ons.

Geeft de Bijbel ons voor deze laatste en moeilijke fase van het leven herkenning van het probleem? Er wor-

den in het Oude Testament mensen beschreven voor wie het bovenstaande een realiteit is geweest. Zij zijn oud geworden en der dagen zat. Over Abraham en Isaäk wordt verteld hoe zij stierven in hoge ouderdom, *oud en van het leven verzadigd*. Ook over David lezen we: *Toen David oud geworden was en verzadigd van leven, rijkdom en eer, ...* En van Job staat er dat *hij stierf oud en van het leven verzadigd*. Opmerkelijk vind ik dat in de concordantie bij het lemma 'oud en der dagen zat' geen verwijzing staat naar het Nieuwe Testament. Toch zijn er mensen die toen wel heel oud geworden zijn: Simeon, bij wie sprake is van de *verwachting* van de troost van Israël en Anna, die God *onafgebroken diende*. Zou hier een sleutel liggen?

Elke levensfase kent zijn eigen opdracht, ook deze levensfase. Om met de woorden van Guido Gezelle te spreken: in deze fase gaat het om de kruisbanier ten slotte tot in Gods handen te dragen! En dat is een heel moeilijke opgave.

Het is de opdracht om niet overwonnen te worden door een gevoel van afkeer van de eigen levenssituatie: ik ben niet meer van nut en mijn leven heeft geen zin meer; ik beleef geen vreugde meer aan het bestaan, ik heb geen verwachtingen meer. Kortom, ik ben klaar met het leven.

Het is ook de opdracht om niet overweldigd te worden door gevoelens van eenzaamheid. Het is niet enkel het gemis van familie en van vrienden, dat is al erg genoeg! Maar in de eenzame uren komen de herinneringen. En met de herinneringen de boze herinneringen. Dietrich Bonhoeffer schrijft daarover. *Plotseling komt de verzoeking over de vrome. Daaraan herkent de christen de list van de satan. Plotseling is de twijfel in het hart gezaaid, plotseling is alles onzeker, opeens is alles wat ik doe zinloos, plotseling herleven zonden uit een ver verleden in mij, als waren zij vandaag bedreven en kwellen mij en klagen mij aan; plotseling is mijn hart vervuld van diepe droefheid over mijzelf, over de wereld, over de machteloosheid van God in mijn leven; plotseling wil de levensmoetheid mij tot vreselijke zonden verleiden; plotseling ontwaakt de boze lust en plotseling krijg ik een kruis te dragen en begin ik te wankelen. Dat is het uur van de verzoeking, het uur van de duisternis, van de weerloze uitlevering aan de satan.* Ik maak hierbij wel de aantekening dat juist in de eenzaamheid er niet altijd sprake is van een *plotseling*, het kan in de lange uren van alleen zijn ook sluipend binnendringen. En dan wordt de bede uit het Onze Vader uiterst actueel: *En leid ons niet in verzoeking, maar verlos ons van de boze!*

Ja, als het geschetste beeld de hele werkelijkheid is, dan is het wel een benauwend vooruitzicht om zo hoog bejaard te worden. Zijn er geen mogelijkheden om die laatste jaren toch als zinvol te beleven?

Juist de mens die zich kind van God mag noemen, heeft mogelijkheden die in het bijzonder in de laatste jaren goed tot hun recht kunnen komen. Ik probeer er een paar te noemen.

In het algemeen gesproken heeft de hoogbejaarde veel tijd, want het arbeidsleven is al lang verleden en de vrijwilligerswerkzaamheden zijn ook uitgedund. Haast hoeft er niet meer te zijn. Wat een kans om meer dan ooit tijd te hebben voor het gesprek met de Here God. Is er iets zinvollers te noemen dan de lofprijzing, in eigen woorden of in die van de psalmen of bij voorbeeld het liedboek. En hoe kan in het gebed de voorbede tot zijn recht komen, meer dan ooit in het voorafgaande vaak overvolle leven. Zo kan de dag aan waarde winnen wanneer er de omkransing is van het morgen- en avondgebed.

Dit is uitermate belangrijk, maar vult niet alle tijd van de dag. Nu de haast niet meer nodig is, is er tijd voor het genieten van de kleine vreugden. Het drinken van een kopje koffie of thee dat met zorg is gezet, een glaasje wijn aan het einde van de dag, het langzaam roken van een geurig sigaartje, een wandeling in de buurt, ook het doen van de boodschappen. Zelfs het opstaan kan een ritueel worden. En vooral, durf stil te zijn en 'niets' te doen of enkel te kijken naar de wolkenlucht. Dan zal deze stilte de Here God toezingen als een loflied.

Het is wel belangrijk de tijd voor de kleine vreugden te structureren in de dag. Met Prediker waag ik te zeggen dat er ook voor de kleine vreugden op de dag en door de week een vaste tijd moet zijn.

Kun je je voorbereiden op deze levensfase? Ik moet hierbij denken aan de wijze maagden uit het Mattheüs-evangelie. Zij hadden extra olie voor hun lampen meegenomen om hun lamp brandende te kunnen houden in de schrale tijden. De extra olie was gekocht op een moment dat er nog geen noodzaak voor was. Zo kan iedereen zich voorbereiden. Een voorbeeld: wie zijn leven lang al mooie gedichten bewaarde, heeft een hele verzameling in de magere jaren. Wie graag naar musea ging, kan in zijn nadagen genieten van catalogussen en andere kunstboeken. Wie nooit de tijd had om rustig naar muziek te luisteren, kan nu een deel van de dag de verzamelde cd's en dvd's draaien. En hoeveel trouwe vrienden kunnen er in een boekenkast staan!

Natuurlijk is hiermee niet alles gezegd. Wat zou het mooi zijn als er van meer kanten suggesties komen om de laatste jaren zinvol te laten zijn. En hoe voorbereid

kunnen we dan daarna gehoor geven aan zijn roepstem om naar huis te komen!

Marijke Aalders, Bussum

De traditie van de 'halven'

Meer waarschijnlijk dan we onszelf bewust zijn, wordt ons beeld van het verleden bepaald door degenen die het verloop van de geschiedenis niet alleen beslissend hebben beïnvloed maar ook in staat zijn geweest om, als de overwinnaars, de geschiedenisboekjes te schrijven. Als gevolg daarvan zijn er ook altijd personen en perioden in het verleden, ook in het kerkelijke verleden, die worden weggedrukt en aan vergetelheid ten prooi dreigen te vallen.

Een goed voorbeeld van overwinnaars zijn de gereformeerden. Onder leiding van Abraham 'de Geweldige' Kuiper zijn zij eind negentiende, begin twintigste eeuw zeer succesvol geweest. Ze stichtten een eigen kerk, een eigen Vrije Universiteit, een eigen politieke partij, stootten door naar de macht en emancipeerden zich tot een invloedrijke bevolkingsgroep. Toen Hendrik Colijn, een boerenjongen uit de Haarlemmermeer, in 1930 een eredoctoraat van de VU kreeg, schonk hij zijn promotor als blijk van dank twaalf flessen oude cognac. Die emancipatie had zich dankzij een ongekend vitale ambitie binnen één generatie voltrokken. Vandaar dat ds. J.C. Sikkel zich in 1916 al afvroeg of al die gereformeerde jongens nog wel bruikbaar waren.

De Vrije Universiteit heeft uitstekende historici voortgebracht. Veel van hun werken zijn nog altijd relevant. Maar zij hebben ook schade aangericht. Zij hebben het verleden, van de Reformatie tot het Réveil, geannexeerd en hun eigen gereformeerde wereld gepresenteerd als de enige voortzetting en erfgenaam van het beste wat het christelijke verleden te bieden had. Die drang tot toe-eigening van de geschiedenis heeft als vanzelf tot de nodige vertekeningen geleid. En tegenstanders konden zij karikaturaal wegzetten. Daarbij moeten we bijvoorbeeld denken aan het beeld dat gereformeerden van dr. H. F. Kohlbrugge en van zijn 'neo-kohlbruggiaanse' volgelingen hebben neergezet – een beeld dat tot op de dag van vandaag in sommige afgescheiden kerken van invloed is. We kunnen ook denken aan de wijze waarop gereformeerden met de ethisch-irenische theologen zijn omgegaan. Kuiper, de machtsstrateg, ontzag zich niet om dr. J. H. Gunning jr. binnen de orthodox-protestantse wereld persoonlijk verdacht te maken en hem en de zijnen en ook de Kohlbruggianen weg te zetten als

'halven' die hij en zijn 'helen' niet meer van nut waren in hun kerkelijke en politieke partijstrijd.

Langzamerhand komt er meer aandacht voor die weggedrukte aftakking van het Réveil die niet met Kuiper en de zijnen meeging. Zo heeft Annemarie Houkes drie jaar geleden een boek geschreven over hervormde mensen, voortgekomen uit het Réveil dan wel daarmee verwant, die hun geloof en christenzijn in een moderne samenleving geheel anders vorm gaven. Politiek was voor hen niet het een en het al, en zelfs niet het belangrijkste. Hun burgerschap kreeg vooral gestalte in liefdadigheid, bezoek aan de armen en de redding van randgroepen, zoals verslaafden en prostitutees. Politiek vonden zij veelal onderdak bij de CHU (*Christelijke vaderlanders: Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie, 1850-1900*).

Nu is er een nieuw boek met biografische studies die eveneens veel licht werpen op die vergeten en weggedrukte traditie van de 'halven'. Auteur is Jan de Bruijn (1948), hoogleraar in de politieke geschiedenis aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de VU. Het boek verscheen vorig jaar naar aanleiding van zijn afscheid als directeur van het bekende *Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme* van diezelfde VU, waaraan De Bruijn bijna dertig jaar verbonden is geweest. Hij gaf het *Documentatiecentrum* een bredere basis en zette het met belangrijke studies en congressen op de kaart van theologisch en historisch Nederland. Als directeur van het *Documentatiecentrum* was hij de opvolger van de befaamde George Puchinger (1921-1999). Alhoewel De Bruijn dus lang aan de VU verbonden is geweest, en nog is, komt hij uit een andere wereld, naar de huidige directeur van het *Documentatiecentrum*, George Harinck, in een 'Woord vooraf' opmerkt. Zijn vader was hervormd predikant en promoveerde bij M. van Rhijn in Utrecht op Thomas Chalmers. De Bruijn studeerde geschiedenis in Groningen, en heeft zijn contacten buiten de VU altijd gekoesterd, zoals bleek toen hij in 2000 tot de initiatiefnemers behoorde voor een bundel ter ere van de nagedachtenis van de historicus E. W. A. Henssen (1950-1999).

In zijn jaren als directeur van het *Documentatiecentrum* heeft De Bruijn niet alleen bronnen uitgegeven en boe-

ken geschreven, maar ook vele artikelen, waarvan de belangrijkste nu in *De sabel van Colijn* bijeen zijn gebracht. Had het een idee geweest om ook het heldere overzichtsartikel op te nemen dat De Bruijn in 1987 schreef over de antirevolutionaire en christelijk-historische richting in de Nederlandse politiek, zodat alle bijdragen in deze nieuwe bundel in een mooi kader hadden gestaan?

De Bruijn heeft een zeer verzorgde stijl van schrijven, en zijn proza valt verder op door een fraaie woordkeus en de goed gekozen, levendige citaten. Zo citeert hij prachtige passages uit de waarnemingen van de liberale schrijver Frans Netscher, en ook van een andere tijdgenoot van Kuypers, een zekere Damas (pseudoniem van Frederik baron van Hogendorp). Die zag Kuypers in de Tweede Kamer bezig en stelde vast hoe zijn omgeving hem meed. Kuypers voelde zich niet thuis tussen zijn collega-Kamerleden en er ontstond een leegte rondom zijn persoon. 'Wanneer hij sprak, sprak hij goed, maar zonder zich wel te kunnen voegen naar den traditioneelen vorm. Hij gevoelde misschien zelve het eerst, dat hem de fijnheid van toets, de voornaamheid van toon ontbrak, welke alleen hem konden in staat stellen om Groen op te volgen, en op het Binnenhof een eerste viool te spelen. Zoo hing hij den strijksok aan den wand en plaatste zich vrijmoedig aan het galmende kerkorgel, waar de laagsten en hoogsten in den lande hem tot trouwe trappers zouden zijn'. Uit zijn beschrijving van het voorkomen en optreden van Gerbrandy (pp. 283-284) blijkt dat De Bruijn gemakkelijk in het spoor van Damas en Netscher treedt.

Uit de aard der zaak heeft een aantal artikelen uit De Bruijns bundel betrekking op het gereformeerde verleden. Die onderscheiden zich direct door een originele invalshoek. Zo beschrijft hij Abraham Kuypers als een 'romantische persoonlijkheid' en vergelijkt hij hem met schrijvende tijdgenoten als Frederik van Eeden en Multatuli. Kuypers presenteerde zich natuurlijk als een calvinist uit één stuk, maar was, volgens De Bruijn, 'geen een-voudig of een-dimensionaal karakter.' Hij bezat een 'uiterst complexe persoonlijkheidsstructuur, opgebouwd uit verschillende lagen en uit onderling vaak tegenstrijdige neigingen, wensen en gevoelens. Hij was in vele opzichten een verscheurd en gekweld mens, die niet gemakkelijk leefde en perioden van diepe depressie kende.' Over Kuypers gaat ook het opstel over het volkspetitionnement van 1878 en een studie over zijn postume reputatie. Zijn romantische kant komt weer terug in de artikelen over Kuypers reis naar Constantinopel, waar hij verzwoeg in 'de poëzie van het vervallene', en over Kuypers herdenking van Willem Bilderdijk, waarin Kuypers de 'vader van het

Réveil' niet alleen in zijn nationale betekenis schilderde maar vooral ook als de aartsvader van zijn eigen neo-calvinistische beweging.

De gereformeerde wereld betreft ook De Bruijns studies over het imago van Hendrik Colijn, als leider van de ARP de sterke man uit de jaren dertig. In zijn eigen tijd genoot hij grote populariteit, maar na de Tweede Wereldoorlog is verguizing hem ten deel gevallen. Met aanstekelijke sympathie beschrijft De Bruijn het Kamerlidmaatschap van Pieter Sjoerds Gerbrandy, die in de oorlog premier was geweest en zich als Kamerlid (1948-1959) als een sterke individualist ontpopte. Hij was afkerig van fractiediscipline en sprak bij zijn aantreden de hoop uit 'zichzelf te kunnen zijn'. Dat laatste hield vooral in dat hij een dualistische houding tegenover de regering wenste in te nemen, omdat dat z.i. een voorwaarde was voor een gezonde parlementaire democratie. CHU-senator Gerretson (de dichter Geerten Gossaert) was zijn grote souffleur, vooral in zijn oppositie tegen de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië en de Europese eenwording. Ook tegen het socialisme verzette hij zich: die ideologie zou de 'verantwoordelijke burger' doen plaatsmaken voor de 'van-de-wieg-tot-het-graf-mens'.

Verder gaan de artikelen over de traditie van 'de halven', oftewel 'het hervormde alternatief voor partijpolitiek en verzuiling' (p. 232), oftewel 'de volgelingen van Kohlbrugge, Gunning en Hoedemaker, op wie Kuypers activistisch neocalvinisme geen vat had gekregen' (p. 310). Zij concentreren zich op bekende persoonlijkheden als Ph. J. Hoedemaker zelf, A. F. de Savornin Lohman en J. Th. de Visser.

In het opstel over Lohman benadrukt De Bruijn diens streven naar onafhankelijkheid. Hij verzette zich tegen elke vorm van dwang, zeker ook wanneer die door de staat uitgeoefend dreigde te worden. De staat was niet geroepen het algemeen welzijn te bevorderen, maar moest zich beperken tot het regelen van tegenstrijdige belangen – een opvatting die later eloquent verwoord is door de politiek filosoof Michael Oakeshott in zijn essay 'On being conservative'. Die zelfbeperking van de staat gold zowel voor het sociale leven als voor geestelijke zaken. Een volksvertegenwoordiger diende vanuit zijn principes geen deelbelangen maar het algemeen belang te dienen. Dat inzicht was een belangrijke oorzaak van zijn breuk met Kuypers.

Hoedemaker wordt getekend als de man die ervan overtuigd was dat de kerkelijke kwestie nauw verband hield met maatschappelijke en staatkundig-politieke aangelegenheden. Pas wanneer de kerk hervormd zou zijn, zou zij weer een belijdende kerk zijn die zich in haar spreken tot heel het volk kon richten en een

bijdrage aan de 'regeneratie' van de bevolking kon leveren. Zoals Lohman zich verzette tegen Kuypers gerichtheid op de eigen partij en het eigen volksdeel, en hij zich op het algemeen belang wilde richten, zo had Hoedemaker vanaf het begin kritiek op alle tactische overwegingen en acties die gericht waren op de organisatie van geestverwanten. Hij vond dat sektarisme. 'Ik bedoel het behoud van de kerk'. In dat bedoelen vond hij een bondgenoot in J. H. Gunning jr. Alhoewel Hoedemaker op belangrijke punten met de ethische theologen van mening bleef verschillen, bereidden hij en Gunning enkele voorstellen voor, die begin twintigste eeuw bij de hervormde synode werden ingediend en uiteindelijk tot het begin van een brede reorganisatiebeweging leidden. De samenwerking tussen het ethische 'Kerkopbouw' en het confessionele 'Kerkherstel' kreeg vaste vorm en dat resulteerde uiteindelijk in de nieuwe kerkorde van 1951. Later ging Hoedemaker steeds helderder zien dat het herstel van de kerk pas mogelijk was wanneer het politieke bestel de kerk haar rechtmatige (historische) plaats in het volksleven weer zou teruggeven. Hij wilde een 'staat met de Bijbel' die rekening hield met het Woord van God en daarin door de kerk zou worden voorgelicht. Anders dan de antirevolutionairen die voor de antithese kozen, voor partijvorming op christelijke grondslag en de rest van de wereld aan de niet-christenen lieten, wilde Hoedemaker dat het christelijk karakter van de bestaande politieke instellingen zou worden gehandhaafd. Het christelijk-historisch karakter van de natie moest immers bewaard blijven, en niet te grabbel worden gegooid door politici die de moderne versplintering van de samenleving accepteerden en daar een kans in zagen om via partij en organisatie macht te heroveren. Met zijn opvattingen, concludeert De Bruijn, heeft Hoedemaker enkele

kenmerkende elementen in de politieke cultuur van de CHU gevormd: het 'theocratisch' ideaal, de afkeer van partijpolitiek, het stellen van de autoriteit (Gods Woord) boven de majoriteit (van de kiezers) en een principieel dualisme tussen regering en parlement.

Zeer informatief is het hoofdstuk over CHU-politicus J. Th. de Visser (1857-1932), over wie De Bruijn een volledige biografie in petto heeft. De Visser kwam uit een milieu dat gestempeld was door de vroomheid van het Réveil en sloot zich in zijn studietijd aan bij de ethisch-orthodoxe richting. J. H. Gunning jr. was zijn geestelijke vader, zijn *Doktorvater* was de oud-testamenticus Valenton. De Visser was een van de jonge predikanten die de Hervormde Kerk nieuw elan gaven na de adering van de Doleantie. Hij speelde een belangrijke rol bij de totstandkoming van de CHU en zat voor die partij in de Kamer toen Lohman de fractie leidde. Als minister van Onderwijs verdedigde hij de lager-onderwijswet die de financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs vastlegde. Aan het einde van zijn leven werd hij geëerd als 'nationale persoonlijkheid'.

De Bruijn heeft zijn studies met veel inlevingsvermogen en als het ware met een hoofse buiging naar het verleden geschreven – 'een tijd met een heel andere cultuur, die nu ver van ons afstaat maar mij niettemin dierbaar is gebleven.' De Bruijn heeft dat verre verleden dichterbij gehaald, en daarvoor past grote erkentelijkheid omdat dat verleden van die gesmaalde 'halven' misschien wel relevanter is dan ooit.

Bart Jan Spruyt, Gouda

N.a.v. Jan de Bruijn, *De sabel van Colijn: biografische opstellen over religie en politiek in Nederland* (uitgeverij Verloren, Hilversum; pb., 370 blz., € 29,00)

Na de verkiezingen

Ik schrijf dit artikel enkele dagen na de verkiezingen van 12 september jl. en enkele dagen voorafgaand aan Prinsjesdag. Als *Ecclesia* verschijnt ligt ook 'de derde dinsdag in september' achter ons. Daarop heeft het kabinet Rutte I plannen voor het komende jaar gepresenteerd, voor zover een demissionair kabinet daartoe in staat is. Terwijl in de Tweede Kamer over de regeringsverklaring gedebatteerd wordt, worden de eerste stappen gezet die moeten leiden tot de vorming van een nieuw kabinet, ook onder de naam van Rutte.

Ondanks het feit dat het kabinet dat in de maak is zijn naam draagt, is het gesternte van een eventueel tweede kabinet Rutte behoorlijk anders dan dat van Rutte I. Toen was de

belangrijkste regeringspartner het CDA en gaf de PVV die groter was dan het CDA gedoogsteun. De laatste partij had flink wat in de melk te brokkelen. Rutte I ging over 'rechts'. Dat is nu anders. De VVD is ertoe veroordeeld om te gaan regeren met een sterk gegroeide PvdA. Want waar niemand in de afgelopen maanden mee rekende, gebeurde: in enkele weken tijd schoot deze partij in de peilingen omhoog, ten koste van de SP, die tijdens de zomermaanden een geweldige opmars leek te maken. Zo pakten de verkiezingen voordelig uit voor de PvdA.

Om deze reden zal Rutte zijn koers moeten bijstellen. De vraag is of de chemie tussen VVD en PvdA zo groot is dat ze het zonder een derde partij willen stellen. Die kans is niet

groot, waardoor ofwel D'66 ofwel het CDA in beeld komt voor regeringsdeelname. Het heeft er alle schijn van dat het zo zal gaan. Want ook al zijn er behoorlijke verschillen tussen Rutte en Samson, overeenkomsten zijn er ook: beide heren hebben iets snels en flitsends. Ze zijn goed van de tongriem gesneden en gaan met een zekere flair door het leven. Op persoonlijk vlak weten ze elkaar wel te vinden. En dat is in de politiek belangrijk. Als dan bovendien een derde partij als bindmiddel gevonden wordt, zodat voor het oog de twee partijen niet bij elke kwestie hoeven uit te leggen of dit nu een 'overwinning' voor de ene dan wel voor de andere partij is, is er wellicht sprake van een werkbare situatie.

Ondertussen hebben de achterliggende weken opnieuw enkele dingen aan het licht gebracht. Allereerst dat we in een tv-democratie leven. Vervolgens dat er veel zwevende kiezers zijn. De vraag rijst wat hen drijft om op een bepaalde partij te stemmen. Het lijkt erop dat wie eenmaal de wind mee heeft, de mensen aantrekt. Onmiskenbaar is ook dat de secularisatie in Nederland flink toegeslagen heeft. De christelijke partijen bij elkaar haalden nauwelijks 20 zetels

Toch is het goed om zich de vraag te stellen of het verlies van de kiezersgunst van vooral het CDA alleen aan de secularisatie toegeschreven kan worden. Jarenlang stemden ook burgers die geen kerkelijke binding hadden op het CDA, vanwege de betrouwbaarheid en de ervaring die men er vond. Het CDA riep herkenning op. In het vorige nummer stelde ik dat het CDA vanouds een middenpartij is, die geworteld is in de (christelijke) historie van ons land. Die historie gaat bij haar ver terug, veel verder dan bij de PvdA en de VVD het geval is. Dat riep bij de bevolking lange tijd herkenning en sympathie op, zeker als de partij betrouwbaarheid uitstraalde, visie had en aansprekende figuren op de voorgrond traden, die een zeker overwicht hadden wat kennis en karakter betreft.

Het kon wel eens zijn dat de kiezer dit profiel niet meer bij het CDA vindt. Een politiek analist zei: "Het CDA had deze weken een lastig te verkopen boodschap. Ze zei een middenpartij te zijn, maar het odium van met Wilders geregeerd te hebben lijkt te logenstraffen dat ze dat is." Op een of andere manier kleeft de recente regeringsdeelname aan het CDA. Achteraf bezien had men er na de vorige verkiezingen toen het verlies ook al groot was waarschijnlijk beter aan gedaan het avontuur met Wilders niet aan te gaan. Het feit dat de partij zo verdeeld was, was een teken aan de wand. In plaats van de verdeeldheid te consolideren door toch in de regering te stappen, had men pas op de plaats moeten maken en de tijd moeten benutten om zich te bezinnen op de grote vragen van christen-democratie en de moderne tijd. Dat is achterwege gebleven. Nu zit men met een door verdeeldheid beschadigd huis en moet het CDA een boodschap verkondigen die voor de kiezers niet helemaal geloofwaardig is. Op een dergelijke gehavende en onherkenbare partij stem je niet zomaar, zeker niet als je niet confessioneel gebonden bent. De partij had zich

twee jaar geleden opnieuw moeten oriënteren op haar traditie en op de vragen van vandaag en tot een hernieuwd beleid moeten komen. Men had dan een gezonde afstand gehouden van de PVV en een eigen profiel ontwikkeld.

De kans op zo'n hernieuwd profiel is er wellicht nog steeds. Om die reden zou het misschien goed zijn de eerstvolgende jaren wat in de luwte te blijven en niet deel te nemen aan de regering. Men zou op de achtergrond kunnen werken aan een relevante visie op de wereld van nu. Wat dat betreft kan men een les trekken uit de tweede helft van de jaren '90. Toen bouwde het CDA na het dramatische verlies van 1994 in de luwte aan een vernieuwd CDA. Waarom zou er vandaag de dag niet een denktank worden gevormd waarin prominenten en andere kundige mensen deelnemen, ook jonge mensen, die zich bezinnen op vragen van deze tijd?

Die vragen zijn er volop. Ze zijn in de verkiezingstijd lang niet allemaal benoemd. Zelfs de meest urgente niet: de economische opkomst van het verre Oosten, de gisting in de moslim-wereld, de kwestie Iran. Ze zullen in de nabije toekomst ongetwijfeld een belangrijke rol spelen en Europa en Nederland meer dan we nu vermoeden bezig houden. Ook deze vragen zouden onder ogen gezien moeten worden. Als dat zou gebeuren en als het CDA kans zou zien om in tijden van crisis koers te houden, door uit de eigen traditie te putten en zich te oriënteren op die passages uit de Bijbel, die uitgerekend toegesneden zijn op deze tijd, dan is het niet uitgesloten dat ze vandaaruit ons land zal kunnen dienen.

Niets is namelijk zo grillig als het wereldgebeuren. Wie had in de jaren '30 van de 20e eeuw kunnen vermoeden dat Churchill zo'n belangrijke rol zou spelen in de geschiedenis als hij deed? Hij stond toen nog op een zijspoor. Maar toen de geschiedenis zich verheigde was hij de juiste man op de juiste plaats.

Het doet denken aan de scheepsreis van Paulus naar Rome. Hij was slechts één van de schepelingen en bovendien een gevangene (Handelingen 27). Desondanks werd zijn rol naarmate de reis vorderde dankzij zijn waardevolle advies en vooral door zijn moed en doortastendheid steeds belangrijker! Allereerst bracht hij de gezagvoerder onder ogen dat het niet verstandig was in de winter de reis voort te zetten. Toen deze dit advies in de wind sloeg en het schip in nood kwam, wist hij aanwijzingen te geven waardoor de hele bemanning veilig aankwam. Wie weet wat God aan Nederland kan geven in personen die geworteld zijn in de rijkdom van de Bijbel en die weten van een open hemel? Een voorwaarde daarvoor is wel dat de boodschap van de Bijbel herontdekt en actueel gemaakt wordt. Die boodschap is veel grootser en rijker en veel meer toepasbaar op onze tijd dan doorgaans (ook in orthodoxe kring) gedacht wordt. Men hoeft er Luther, Groen van Prinsterer, Dietrich Bonhoeffer en dr. W. Aalders maar op na te lezen om dat te ontdekken.

H. Klink, Hoornaar